

Vol. 7, Issue 5, Feb 2018

ISSN 2249-894X

REVIEW OF RESEARCH

An International Multidisciplinary Peer Reviewed & Refereed Journal

Impact Factor: 5.2331

UGC Approved Journal No. 48514

Chief Editors

Dr. Ashok Yakkaldevi
Ecaterina Patrascu
Kamani Perera

Associate Editors

Dr. T. Manichander
Sanjeev Kumar Mishra

कुपोषण भूकबळी, बालमजूर (बालकामगार) लोकशाहीला शाप – एक विचार मंथन

प्रा. डॉ. निना सा. चवरे

सहयोगी प्राध्यापक , विभाग प्रमुख, गृहअर्थशास्त्र विभाग ,
कै. ना. अ. देशमुख महा. चांदूर बाजार.

प्रस्तावना :

भारत देश एक विकसनशिल राष्ट्र आहे. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त होवून 70 वर्ष झालीत व स्वातंत्र्याचा हिरक महोत्सव 75 वर्षे 2022 मध्ये साजरी करण्याकडे वाटचाल सुरु आहे. परंतु शासन व प्रशासन देशातील गरीबी दारीद्र्य, बेकारी, कुपोषण, भूकबळी, बालमजुरी यासारख्या समस्या सोडविण्यात अपयशी ठरले आहे. फक्त शासन भपकेबाज निर्मूलनाचे उपाय, उत्सव साजरे करतांना दिसतात.

आजही शासन व प्रशासन आम्ही म्हणतो तोच विकास आहे व तुम्ही म्हणता तो वंशवाद अशा निरर्थक चिखलफेकीत भुकेची समस्या गायब झाली. अर्थात आपण कितीही आत्ममग्न राहीलो तरीही जागतिक भूक निर्देशांकात भुकेची समस्या असणाऱ्या 119 देशांच्या यादीत भारताचा 100 वा क्रमांक आहे हे वास्तव्य लपवून ठेवणे अवघडच आहे. तेव्हा देशातील वास्तव परिस्थिती लक्षात घेवून प्रत्यक्ष दर्शी त्याचे विचार मंथन करणे आवश्यक वाटते. त्यानुसार एक विचार प्रगट करण्याचा हा एक छोटासा प्रयत्न.

सुप्रसिध्द म्हणजे जो प्रसिध्द आहे सर्वांना माहीत आहे, परिचीत आहे असा. परंतु ज्याची प्रसिध्दी चांगली नाही, वाईट आहे त्याला कुप्रसिध्द असे म्हणतात. वास्तव भारतात व विभागात अशा अनेक बाबी आहेत की ज्यांची प्रसिध्दी पेक्षा कुप्रसिध्दीच आहे.

पोषण म्हणजे ज्यांचे चांगले पोषण होते. ज्यांना सकस आहार, पोषणमुल्ये असलेला वेळोवेळी नियमीत मिळणारा आहार म्हणजेच पोषण होय. परंतु जे पोषण चांगले नाही, वाईट पोषण, निकृष्ट आहार म्हणजे कुपोषण होय.

आजच्या स्पर्धेच्या काळात चांगल्या राहणीमानाच्या झगमगाटात महागडे जंक फूड, फास्ट फूट, कोल्ड्रिक्स, मिठाई, खाऊन वाढलेला लठ्ठपणा, घरात बनलेले अन्नपदार्थ सेवन न करता बाहेरचे अन्नपदार्थ खाण्याची वाढलेली फॅशन, चैन, प्रतिष्ठा यामुळेही कुपोषण होत आहे. म्हणजेच शरिरात आवश्यक असणारी पोषणमुल्ये न मिळणारा आहार ही कुपोषणाला आमंत्रण देतो.

देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त होवून संविधानाने दिलेला मुलभूत अधिकारामुळे व त्याने प्राप्त केलेल्या शिक्षणाने त्याचे जीवन सुसंस्कृत होत आहे परंतु त्याचेकडे येणारी आर्थिक सुबत्ता, जागतिकीरणात विदेशी संस्कृती विशेषतः खाद्य, कपडे, वागणूक यामध्ये शिरकाव केला आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून मध्यमवर्गीय व उच्चभ्रु वर्गात सुध्दा कुपोषणाचे प्रमाण वाढत आहे.

मध्यमवर्गीय व उच्चभ्रु वर्गात स्लीम (रोड) होण्यासाठी स्पर्धा लागली त्यासाठी उपासमार करणे, वेगवेगळ्या कंपन्यांच्या जाहीराती बघून औषधी सेवन करणे यामुळे वेगवेगळ्या आजार (मधुमेह, उच्चरक्तदाब) बळावत असल्याचे दिसते. घरात पुरेसा पैसा असतांनाही पुरेसा चौकस व सकस आहार घेतला जात नाही. हे सुध्दा एक कुपोषणच आहे. तसेच मध्यमवर्गीय, आई वडील दोन्ही नौकरी, काम करणारे, थोडा पैसा मुबलक व पुरेसा असणारे लोक वेळेमुळे बाहेरचे खाणे पसंत करतात तसेच घरातील वैयक्तिक कामे न करणे, स्वतः काम न करता नौकरा करवी घरगुती काम करून घेणे, बैठे काम करणे यामुळे स्थूलता वाढल्याचे व यामुळे सर्व सोयी असूनही त्याचा त्यांना योग्य फायदा घेता येत नाही. व ते एक प्रकारे कुपोषणाचेच बळी आहेत. तर ते याहीपेक्षा वेगळे काहीतरी करीत आहेत.

उपवासाने कुपोषण : भारत देशात अज्ञान व अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे एकूण लोकसंख्येच्या 50 टक्के स्त्रीया, त्यांचा जन्मदर, त्यांच्यातील कुपोषण रक्तातील हिमोग्लोबीनचे कमी प्रमाण, व्यवस्थेत स्त्रीयांना दिलेले गौण स्थान, घरात सर्वात शेवटी उरल्यासच जेवण किंवा जास्त शिल्लक राहून वाया जावू नये म्हणून जास्त जेवण, शिळे निकृष्ट जेवण, सण, उत्सवा निमित्त उपवास व्रत वैकल्ये यामुळे सुद्धा भारतीय स्त्रीयांमध्ये विविध आजार बळावल्याने सुद्धा कुपोषण वाढत असल्याचे दिसते.

दारीद्रय (गरीबी) मूळे कुपोषण : दारीद्रयामुळे (गरीबी) आजही देशात 30 टक्के असल्याचे प्रत्यक्ष, आकडेवारीवरून लक्षात येते. आजही अनेक लोकांना पोटातील भूक, (आग) मिटविण्यासाठी कष्टाची, अतिश्रमाची, अपमानजनक कामे करावी लागतात. रक्त, किडणी, व विविध अवयव विकून आपली व कुटूंबाची भूक शमवावी लागते. म्हणूनच 'भूक आहे, पोटात आग पेटलीच, खायला हव पण खायला मिळत नाही' हि स्थिती म्हणजेच दारीद्रय होय. कुटूंबातील कर्त्या स्त्री पुरुषांचा रोजगार हा कुटूंबाचे योग्य पालन पोषण करण्यास अपुरा आहे. अशा स्थितीत कुटूंबातील मोठयासह लहान मुलांना आवश्यक पोषण मुल्ये असलेला आहार मिळत नाही तेव्हा या पोषणाच्या अभावाला कुपोषण म्हणतात. त्यातील भूक लपविणे हि एक लबाडी, अप्रामाणिकपणा, संवेदनशून्यता आहे.

ज्यांना संविधानाने बहाल केलेले आवश्यक सोयी व सुविधा प्राप्त होत नाही अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य या मूलभूत सोयी प्राप्त होत नाहीत त्यांचे व्यवस्थेच्या माध्यमातून शोषण होते त्यांचे हे अधिकार त्यांना नाकारणारी त्यापासून वंचित ठेवणारी एक व्यवस्था आहे. त्यांच्या या शोषणालाच सामाजिक विषमतेची उतरंड असे म्हणतात. ज्यांना विकासाचे लाभ प्राप्त झाले नाहीत असी परिघावरची सिमेवरची माणसे म्हणजेच दारीद्रय (गरीबी) बेकारी, उपासमार, भूकबळी, यातूनच नाईलाजाने शिक्षण व खेळण्या बाळगण्याच्या वयात ज्या बालकांना पोटाची खळगी भरण्यासाठी करावी लागणारी बालमजुरी यातून निर्माण झालेले बालकामगार, त्यांना मिळणारा कमी मोबदला त्यांचे होणारे शारीरिक मानसीक शोषण यामुळे सुद्धा कुपोषण भुक्बळी ठरत आहेत.

आदीवासी **Scheduled Tribe** लोकांना वनवासी (वनात राहणारे) संबोधणे हि सुधा लबाडी आहे. यांचा जंगल, जमीन व पाणी यावर असणारा हक्क नाकारून त्यांना कुपोषित जाहीर करतात. बहुसंख्य माता, बालके कुपोषणाचे बळी आहेत. त्यांच्यामधे शिक्षणाचा प्रचार प्रसार न झाल्याने ते अज्ञानी व अंधश्रद्धाळू बनले आहेत तसेच त्यांचेपर्यंत अजूनपर्यंत आरोग्य विषयक सुविधा पुरविल्या जात नाहीत व ते पुरविण्याचा प्रयत्न सुद्धा करण्यात येत नाही.

समाज व्यवस्थेतील उच्चभ्रू वर्ग पध्दतशीर अत्यंत चलाखीने प्रत्येक समस्याला वेगळे नाव देवून ती समस्या झाकण्याचा प्रयत्न करतो. व त्यांना स्वतःचे योग्य पालन पोषण करण्याची समज नाही म्हणून भुक्बळी ठरतात असे सांगितले जाते.

कुपोषण म्हणून उपासमार लपते व उपासमारीची कारणे लपतात. दारीद्रय (गरीबी) मूळे होणारे कुपोषण म्हणजेच योग्य पोषणाचा अभाव आहे. या पोषणामुळे लहान बालकांचे मृत्यू होतात. प्रसुती काळात स्त्रीयांचे, मातांचे मृत्यू होतात तेव्हा त्यांना कुपोषणाचे बळी समजतात. हि व्यवस्था प्रत्यक्षात भूक न शमल्याने आली आहे. देशात असे बळी वर्षानुवर्षे जात आहेत. यांचे प्रमाण कमी जास्त असेल परंतु शासन व प्रशासन भूकबळी रोखण्यात अपयशी ठरली आहे.

आज देशातील आकडेवारी कागदावर दाखवून भूकबळी संख्या लपविली जावून पांघरून घातले जात असेल तरी जागतीक पातळीवर ती उघडी पडली आहे. ग्लोबल हंगर इंडेक्स, जागतीक भूक निर्देशांक सांगणारी बातमी प्रसिध्द झाली जागतीक भूक निर्देशांक 119 देशाच्या यादीत भारताचा 100 वा क्रमांक आहे म्हणजेच भुकेकंगाल उपासमारीने ग्रस्त लोकांची भारतातील संख्या हि जगातील इतर 99 देशांपेक्षा अधिक आहे. म्हणजेच विकासाचे स्वप्न, स्मार्ट इंडिया, कौशल्यपूर्ण भारत या स्वप्नवत देशात भूक हि समस्या तीव्र झाल्याचे दिसते. हा भूक निर्देशांक ज्या गुणांवरून ठरविण्यात येतो तो भूक निर्देशांक गुण 2014 मध्ये 17.8 होते ते आज 2017 मध्ये 31.4 आहेत आकडेयांचा हा खेळ बाजूला ठेवला तरी एक गोष्ट स्पष्ट होते की, कुपोषण हा सौम्य शब्द वापरण्यात आला आहे. परंतु प्रत्यक्षात भूकेची दाहकता, भूकेसाठी करावे लागणारे अपमानजनक व्यवसाय, शरीर विक्रय, रक्त विक्रय व यामधून निर्माण होणारे भूकबळी, असाहय रोग एड्स, कन्सर, टि.बी, रक्तांची कमी असणे विविध आजारांनी हे लोक ग्रस्त असून अल्पवयात आपत्कालीन मृत्यूचे प्रमाण जास्त असल्याचे निर्देशनास येते. आजारी व्यक्तींना सरकारी दवाखाण्यात मिळणाऱ्या सुविधापेक्षा असुविधाच जास्त प्राप्त होतात व त्यामुळे मानसी, शारीरिक त्रास, रोजगारापासून वंचिताचे प्रमाणही जास्त असते कारण रोग्याजवळ सुषुश्रा (सेवा) करण्याकरीता कमीत कमी एका व्यक्तीला थांबणे आवश्यक असते.

देशातील भुक्बळी हे सामाजिक लोकशाहीचे अपयश आहे. कारण लोकशाहीने आम्हांला समता, स्वातंत्र्य, बंधुता प्रदान करून न्याय देण्याचा प्रयत्न करण्याची गरज होती परंतु अजुही बहुसंख्य लोकांपर्यंत स्वातंत्र्य पोहचले नाही त्यांना गुलामीत विषमतेचे चटक सहन करावे लागतात. आजही अनेक बालके त्यांच्या मुलभूत हक्कापासून (सक्तीचे मोफत शिक्षण) यापासून वंचित आहेत व त्यांना घराच्या आर्थिक परिस्थिती अभावी, पालकांचे नसलेले कृपाछत्र, त्यांचे उत्पन्नात कुटूंबाची न

होणारी गुजरान, यामूळे अनेक बालकांना कमी मोबदल्यात अस्वच्छ प्रकारची फक्त पोटाची खळणी भरावी या उद्देशाने कामे करावी लागतात यात त्यांचे होणारे शोषण, त्यांचेवर लावलेले चोरीचे, गुन्हाचे आरोप, त्यांच्यातील व्यसनाधिनता, कमी वयात लग्न, मुलांची पैदाईश इत्यादी कारणांनी सुध्दा देश प्रसिध्द असून यामूळे जागतिक स्तरावर त्याला माघार घ्यावी लागत आहे.

विकसनशील देशात जागतिकीरणाच्या काळात सामाजिक समता नाकारली जाते. ग्रामीण व आदिवासी भागात अन्याय अत्याचार याचे प्रमाण अधिक असल्याचे जाणवते. आजही समता नाकारून अप्रत्यक्ष रित्या विषमता निर्माण करणे व हि विषमतावादी अर्थ व्यवस्था दृढ करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे यासाठी देशातील शेटजी, भटजी व लाटजी (उच्चभ्रु) लोक सतत कार्यरत असतात. इथल्या सत्ताधारी व विरोधी लोकांना या सामान्य लोकांचे काही देणेघेणे नसून यांचा वापर फक्त ते निवडणूक (मतदान) यावेळेस करतात त्याचवेळेस विशेष सुविधा पुरवून त्यांची मते घेवून भांडवलदाराचे माध्यमातून निवडून येतात. या व्यवस्थेत समाजातील अनुसूचित जाती व जमातीतील लोक भुकेकंगाल हूवून दारीद्रयातच राहणे, सदैव बकार राहून परावलुंबी जीवन जगणे राहणे यातच त्यांची भलाई (हित) आहे. म्हणून हि व्यवस्था ते दृढ करीत असतात.

आजही विकासाच्या नावावर समाजाच्या खालच्या निम्न स्तरातील लोकांना नागवंल (शोषण) जाते. त्यांना नेहमी विस्थापीत ठेवण्यात येते. त्यांना मजूर बनवून बाराही महिने रोजगार मिळणार नाही अशी व्यवस्था करण्यात येते. त्यामुळे त्यांना उपाशी रहावे लागते, काही लोकांना अस्वच्छ प्रकारची कामे करावी लागतात हि जबाबदारी शासन व प्रशासनाने सांभाळावी परंतु ते आपली जबाबदारी झिडकारतात. “बापाला रोजगार नसेल, आईच पोट उपाशी असेल तर जन्माला येणार मुलं हे मरणासन्न अवस्थेतच असणार” त्याच्या या मरणासन्न अवस्थेला वेगवेगळे नाव ठेवून चालणार नाही किंवा हा जटील प्रश्न सुटणार नाही उलट हा प्रश्न वाढतच जाणार आहे.

या देशात बालक दुधाविणा मरत परंतु देवांना दूधाचा अभिषेक केला जातो. उपासमारीने भुकेने लोक मृत्युमुखी पडत असतांना लग्न समारंभ उत्सव, भागवत, यामधे पोट भरलेल्यांना खाऊ घातले जाते व कितीतरी अन्न वाया जाते, बाहेर फेकून नासाडी होते, तसेच हॉटेल उपहारगृहात जेवण करणारे अर्धे जेवण उष्टे टाकणारे असणाऱ्या देशात, जिवंत माणसाला मदत न करता दगड देवाला पुजणारे, दानात भ्रष्टाचाराची कमाई देणाऱ्यांचे प्रमाण या देशात जास्त आहे.

या विविध कारणांनी सामाजिक, आर्थिक विषमता वाढीस प्रेरणा मिळत आहे. सामाजिक समता निर्माण होण्यासाठी व देशाचा प्रत्येक नागरीक सुखी समृद्ध व्हावा या उद्देशाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडरांनी भारतीय संविधानात तरतुद करून न्याय देण्याचा प्रयत्न केला परंतु संविधानाची अंमलबजावणी करणाऱ्यांनी तो न्याय मिळू दिला नाही हेच म्हणावे लागेल.

भुकेमुळे होणाऱ्या मृत्युंना भूकबळी न म्हणणारी हि लबाडी जितकी ‘वर्गीय’ आहे तितकीच ती ‘जातीय’ हि आहे. देशातील भुकेकंगाल हे बहुसंख्य आदिवासी दलित (SC, ST) भटके विमुक्त जातीचेच लोक आहेत. तेव्हा या लोकांनी स्वतःच्या हक्क व अधिकाराकरीता जागृत होवून स्वतःत स्वाभिमान जागृत करून या व्यवस्थेच्या विरुद्ध बंड करून उठणे हाच या सर्व समस्यांवर उपाय आहे. तो पर्यंत शासन व प्रशासनाला जाग येणार नाही तो पर्यंत ते आपल्या कमजोरीचा फायदा घेतीलच. तेव्हा आपल्या लोकात जागृकता निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

कारण मुलांच्या भविष्यातच जगण्याच बळ असते फक्त पालकांनी मुलांना सर्व सोयी व सुविधा पुराव्यात त्यांनी व्यवस्थेच्या प्रलोभनाला बळी न पडता व्यवसनाच्या आहारी जावून परिवाराचे नुकसान करून घेवू नये. भागास, अनु.जाती, जमाती, भटके, विमुक्त जाती मधील लोकांचे जीवन नेहमी अनिश्चिततेच्या भोवऱ्यात अडकलेले असते. म्हणून अनेक बाबी अशा असतात की आपण त्या नियंत्रीत करू शकत नाही व त्यावर आपले नियंत्रण सुध्दा नसते. म्हणजे जोखीम (Risk) संघर्ष हा प्रत्येक पातळीवर असतोच फक्त त्याची जाणीव होत नाही. तेव्हा हिम्मत खचते व नकारत्मकता निर्माण होते ती होवू न देता. मनातील अंतर्गत शक्ती जागृत करून संकटाला बळ देण्याचे सामर्थ्य निर्माण केले पाहिजे. हि खरी लोकशाही बळकटी करण्यामागील भूमीका आहे.

निष्कर्ष :

- 1) भारत देश स्वातंत्र्याचा 75 वा उत्सव साजरा करण्याची वाटचाल करीत असतांनाही दारीद्रय, बेकारी, भूकबळी, कुपोषण, बालमजुरी यासारख्या समस्या देशाला भेडसावत आहेत व देश भपकेबाज पणा दाखवत शासन व प्रशासन लबाडी करून त्याला वेगळे नाव देवून सामान्य जनतेची फसवणूक करीत आहे.
- 2) कुपोषणाचे प्रमाण दारीद्रय रेषेखालील अनु. जाती जमाती भटके विमुक्त जातीत जास्त आहे परंतु उच्चभ्रु व मध्यम वर्गीयातही याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे कारण आर्थिक सुबत्ता वाढत असतांना खाण्या पिण्याच्या सवयीत विदेशी संस्कृती फोफावत आहे. कारण जंकफुड, फास्ट फुड, बाहेरचे अन्न खाण्याचे प्रमाण वाढल्याने पोषण आहार मूल्य प्राप्त न होवून कुपोषण होते.
- 3) मोठमोठ्या महानगरात कुटूंबाची उपजीवीका करण्यासाठी कर्ते स्त्री पुरुष दोघेही नौकरी करतात त्यामुळे ते व त्यांची मुले घरच्या बाहेरचे अन्न, पॅकींग फुड सेवन करतात त्यामुळे विविध आजार बळावून कुपोषणाचे व भूकबळी उरतांना दिसतात.

- 4) भारतीय संस्कृती समाजात स्त्रीला गौण स्थान त्यामुळे घरात उरलेले शिळा अन्न खाणे शिल्लक नसल्यास पाणी पिवून तसेच झोपणे यामुळे स्त्रीयांमध्ये अनेक आजार उद्भवतात व त्यासुद्धा कुपोषणाचे बळी ठरतात.
- 5) घरात काही नसतांना उपवाशी राहणे वेगळे पंरतू सर्व काही बरोबर असतांनाही देवाच्या नावाने उपवार करणे व्रत वैकल्ये करून शरीराचे पोषण न होणारे अन्न सेवन करण्याने आजार व कुपोषण वाढत आहे.
- 6) पोटात भूक असतांना खायला न मिळणे हेच दारीद्रय आहे. भूकेपायी अनेक बालकांना मजुरी करावी लागते. अस्वच्छ प्रकारची कामे करावी लागतात. मालकाच्या शोषणाला बळी पडावे लागते. रक्त, किडणी, शरीर विक्रय करूनही आपली भूक भागवावी लागते.
- 7) देशात किमान वेतन (मजुरी) कायदा असतांनाही कामाचा मोबदला योग्य मिळत नाही. याची दखल शासन प्रशासन फक्त कागदोपत्रीच राबविते.
- 8) संविधानाने बहाल केलेल्या जीवन जगण्याच्या मुलभूत अधिकारापासून (अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य) कितीतरी कोसो दूर असल्यामुळेच या समस्या असून लोकशाहीला शाप आहेत.
- 9) दारीद्रयात व भूकबळीच्या जागतीक पातळीवरील सर्वेक्षणात भारताचा 119 देशात 100 वा क्रमांक आहे. त्यामुळे भारतात एड्स, कॅन्सर, असे असाध्य रोगी मोठ्या प्रमाणात आढळतात. श्रमजीवी वर्ग यावर उपाय न करता स्थानीक उपचार व मांत्रीकाचे उपचार करतात व दैव, नशीब समजून वागतात ज्या रोग्यांची कुठेच नोंद नसते.
- 10) आजही देशाची अर्थव्यवस्था उच्चभ्रु शेटजी भटजी व लाटजी या भांडवलदारांच्याच हातात आहे व ती टिकविण्यासाठीच ते सतत प्रयत्नशिल असतात. ते फक्त पैशाच्या बळावर निवडणूकी पुरते आमीष देवून सामान्य जनतेचा वापर करून घेतांना दिसतात.

आजही विकास नावाचे प्रलोभन दाखवून सामान्य जनतेला अंधारात ठेवून भपकेबाजपणा दाखविण्यातच धन्यता मानली जाते. देशातील कुपोषण, बालमजुरी, लैंगिक शोषण, भुक्बळी या समस्या दारीद्रय व बेकारीतून निर्माण झाल्यात व त्याचे मुळ उत्पन्नाची विषम रीतीने वाटणी व विषमतावादी अर्थव्यवस्था टिकवणारे व ते टिकवून ठेवण्यात स्वास्थ असणारे लोकच याला जबाबदार आहेत. यासाठी दुसऱ्या स्वातंत्र्याची लढाई लढणे आवश्यक असून यासाठी फक्त डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर व अनेक परिवर्तनवादी लोकांनी सांगितलेल्या तत्वांचे पालन करणे व आपल्या हक्क व अधिकारासाठी लढत राहणे म्हणजे आपल्या पुढील पिढ्या या समस्येचे बळी ठरणार नाहीत हाच यावरील उपाय आहे.

संदर्भ :

- 1) श्रमाचे अर्थशास्त्र डॉ. प्रभाकर देशमुख
 - 2) विकासाचे अर्थशास्त्र – डॉ. ज्योत्सना देशपांडे
 - 3) Dr. Ambedkar Approches to Buddhism – डॉ. भालचंद्र मुनगेकर
 - 4) आर्थिक जगत – डॉ. दिव्य जाहागीरदार
- दै. लोकसत्ता, दै. दिव्य मराठी – भुके कंगाल लोकशाही दि. 22 ऑक्टो 2017
दै. मतदार, लोकराज्य मासीक, योजना मासीक, अर्थसंवाद मासीक

प्रा. डॉ. निना सा. चवरे

सहयोगी प्राध्यापक , विभाग प्रमुख, गृहअर्थशास्त्र विभाग ,कै. ना. अ. देशमुख महा. चांदूर बाजार.